

Н. Годун

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. ХВИЛІ В УСРР (1926–1936 рр.):

ФУНКЦІЇ І ЗАВДАННЯ ГОЛОВНОГО ЦЕНЗОРА

Українські історики висвітлили загалом біографію А.(Олінтера) Хвилі: одні вважають його жертвою¹, інші виокремлюють політико-ідеологічну завзятість партноменклатурника у роки масових репресій², треті зосереджуються на його діяльності у Наркомосі УСРР³. Дослідники виділяють переважно повсякденну суспільно-політичну діяльність цього високопосадовця, уникаючи змістовного аналізу праць та промов Хвилі, опублікованих у 20–30-х рр., їх термінологічного ряду та стильових характеристик, тобто виявлення функціональних ознак політцензора.

Метою і завданням даної наукової розвідки є з'ясування системи політичної цензури в УСРР, її структурних підрозділів, а також дослідження персональної ролі головного політцензора А. Хвилі в уніфікації суспільного і духовного життя в Україні. Важливо виявити його номенклатурну запопадливість та амбітну наполегливість, пріоритети державницької роботи та чиновницьку ментальність.

Історія формування системи політичної цензури в СРСР висвітлювалася російськими істориками, які видали ґрунтовні монографічні праці та документальні видання. В Україні цей напрямок історичних досліджень перебуває на стадії початкового фактологічного та особливо теоретико-методологічного формування⁴.

Біографія Хвилі частково висвітлена, тому переповідати її основні віхи, починаючи від народження у 1898 р. на теренах Хотинського повіту означало б повторювати відомі факти, відтак обмежимось короткою довідкою⁵.

До призначення на посаду завідуючого культпропвідділом ЦК КП(б)У у 1928 р. Хвиля, судячи з його службової кар'єри, мав досвід державної і політичної номенклатурної діяльності на рівні губернії та республіки. Упродовж 1926–1928 рр. він був заступником завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У. Структура апарату ЦК КП(б)У зазнавала постійної реорганізації, але тоді два відділи мали виразні функції політичної цензури – відділ друку та агітаційно-пропагандистський з підвідділами пропаганди, агітації, національних меншин з відповідними секторами⁶. У червні 1928 р. відділ друку та агітації і пропаганди об'єднали в один – агітації, пропаганди та друку⁷. Керівником відділу друку був Хвиля, якого на X з'їзді КП(б)У обрали членом ЦК партії⁸. Він був основним «опонентом», тобто реалі-затором політики уніфікації національно-культурного розвитку суспільства другої половини 20-х рр.,

---

коли процес економічної лібералізації зумовив своєрідний плюралізм у галузі освітньо-мистецького життя.

У 1926 р. Хвиля звертає увагу на необхідність проведення коренізації нацменшин, обґрунтовує принципи національної політики в Україні. 7 квітня 1926 р. на сторінках газети «Коммунист» з'являється його стаття про становище нацменшин, де він зосереджується переважно на утисках євреїв-ремесників, «дрібних крамарів», які до 1917 р. мешкали «за смугою осідлості»⁹. На початку липня 1927 р. газета ЦК КП(б)У друкує серію публікацій Хвилі під назвою «Антисемітизм», яка ідеологічно була спрямована проти «петлюрівщини». В Україні 20-х рр., підкреслював агітпроповіць Хвиля, з «непманського, буржуазно-кулацького коріння» виростають сили, ворожі „пролетарській революції”, які «кидають нову вонючу бомбу антисемітизму»¹⁰. Газетна стаття Хвилі рясніла цитатами з різних джерел, особливо про погроми в містечках, а її автор використовував й відповідну лексику: «жовто-блакитна, широкоштанна, куркуляча, пузата Україна – одягала козацького жупана, начепивши на бік криву шаблюку і заходила розв'язувати світову соціальну проблему над сивим Дніпром»¹¹. Навіть у статті, яка мала відношення до повноважень місцевих органів влади – рад, Хвиля згадував про справу Бейліса, коли «царська Росія душила євреїв»¹². Інші нацменшини фактично залишились поза увагою партійного функціонера.

Вражає журналістська продуктивність випускника «вищих повторних курсів при ЦК КП(б)У». Він встигав писати і видавати брошури з національного питання в Україні¹³, брати участь у «дискусіях» стосовно перспектив розвитку літератури. На цю тему він опублікував низку гучних статей проти М. Хвильового, «шумськизму». Підсумовуючи деякі наслідки так званої «літературної дискусії», яка тривала у 1924–1927 р., Хвиля зазначив: «Воюють з початку «Гарт» з «Плугом», а потім «Нова формація» Гарту – ВАПЛІТЕ з «Плугом». Воює Хвильовий з Пилипенком»¹⁴. Для політпрацівника таке ідейне протистояння українських письменників було явищем зручним, яке відповідало давньому принципу – «поділяй і владарюй». Агітпроповіць Хвиля заперечував термін «всесоюзна література», позаяк існувала – «руська, українська, грузинська» та інші, а з другого боку – закликав боротися з «буржуазною культурою Заходу»¹⁵, з гаслом Хвильового орієнтуватися на «психологічну (буржуазну) Європу»¹⁶.

Статті партноменклатурника Хвилі виконували функцію упередження можливого «ухилу», тобто свідчили про наступальний характер органів політичної цензури. Вони провокували дискусійні питання з метою виявлення пріоритетів розвитку української літератури і загалом національно-культурних процесів, щоб згодом їх очолити, а за необхід-

ності адаптувати до завдань соціалістичного будівництва. Його менше цікавив літературний процес, тому що «література – це організатор нових ідей»¹⁷, відтак мала служити не суспільству, а державі, партії. Для колишнього боротьбиста українізація була «не гра», а «проведення великої історичної роботи під прапором ленінізму»¹⁸, тобто – «українізація – засіб»¹⁹. Головний українізатор газети «Комуніст» критикував НК РСІ за друк «Рабкриновца» російською мовою, але нарком робсільніспекції України В.П. Затонський відповів Хвилі тим, що це була стінгазета²⁰.

Упродовж 1927–1928 рр. Хвиля опублікував статті у пресі, а також декілька брошур і книг, які структурно були розширеною версією його попередніх публікацій. Їх вихід у світ виконував функцію попередження, ідеологічної чистки, виокремлення політичних пріоритетів, установок, рис і напрямків. Він критикував Ю. Ларіна за «русотяпство»²¹, а з другого боку виступав проти Хвильового і його концепції літературної творчості²², яка, на думку С. Єфремова²³, була загалом більшовицькою.

Ставлення академіка Єфремова до чиновника Хвилі загалом віддзеркалює відносини інтелігенції та партійної номенклатури, а з другого боку дозволяє з'ясувати діяльність органів політцензури. Вони були напруженими. У «Щоденнику» С. Єфремова прізвище Хвилі згадується 13 разів. «По приїзді мені дано три числа «Комуніста», – занотував Сергій Олександрович 3 жовтня, – де А. Хвиля, відомий брехун і нахаба, присвячує мені низку статтів під заголовком «під академічним забралом». Я їх ще не читав. Але догадуюсь, куди чайка носом керує. Справа в тому, що «Діло» надрукувало без змін і навіть майже без друкарських помилок, – і Хвиля тепер рятує Студинського. Моя стаття зветься «Про двох лицарів – одного під забралом, другого – так», і вже з заголовку Хвилиної відповіді бачу, про що буде мова²⁴. Стаття Хвилі з'явилася 23–25 вересня 1928 р.²⁵, Єфремов прочитав її 4 жовтня і залишив наступного змісту запис: «Перечитав статті Хвилі. Серед тієї шаманської літератури, що останніми часами з'являється навколо Академії, це одна з найгідчих і найбрехливіших, хоч і не найсильніших вже хоча б через те, що має занадто очевидну особисту мету. Хвилі хочеться довести, що з мене не просто «контрреволюціонер», а навіть «гетьманець», а як це суперечить усім моїм виступам, то розливає море брехні, накопичує одну на одну, висмикує фрази і толкує їх як сам хоче, знаючи, що відповідати мені ніде»²⁶. Висловлювання Єфремова, крім суб'єктивного протистояння з партапаратником Хвилею, віддзеркалювали механізм функціонування політичної цензури. Термін «анафематствування», застосований Єфремовим, означав ідеологічне цькування українського літературознавця, яке відбувалося в пресі, в аудиторіях інститутів, на кафедрах УАН. В Україні та поза

нею сподівалися на відповідь Єфремова проти Хвилі, але досвідчений політик у минулому і знаний вчений знав: йому ніхто не дозволить друкуватися. «Комуністи сподіваються, – занотовував 27 жовтня Єфремов, – що я таки відповідатиму Хвилі і конче в «Ділі»! Теж не розуміють, що я міг би цьому панові одповісти тільки через адвоката, коли б у нас був хоч трохи пристойний суд»²⁷. Адвокати знайшлись: Волинська газета «Українська нива» виступила на захист українського академіка. Довідавшись про це, Хвиля організував «одсіч». На шпальтах газети «Комуніст» з'явилася замовлена ним стаття Ф. Таран²⁸, яка викривала «адвокатів» Єфремова. З гострою критикою проти вченого виступило Бюро Харківської секції наукових працівників, яка «плямувала» факт публікацій ним статей у газеті «Діло»²⁹. Академік відреагував на «Хвилинні лаври», тобто на організовану ним кампанію цькування. «За суботу гавкнуло на мене аж з трьох місць: Демченко на якійсь нараді профспілок (по радіо переказувано!), Кияниця в «Сільській газеті», Таран у «Комуністі». Глупотю і злістю забивають Хвилю. Ці вже пишуть, що «брудною лайкою» (матюками чи що?) облаяв я Академію, радянську владу, одірвав науку від робітників та селян. За тиждень буде, що і всі погроми жидівські на світі робив я... Кінчають підбурюванням до репресій. До такої міри безстыдства не доходили ще ніколи куплені писаки, як ці ідейні комуністи»³⁰. Книги Єфремова і його наукова робота стали об'єктом політичних чисток, хоча до публічної страти вченого у 1930 р., вони залишалися на полицях бібліотек. У 1928–1929 рр. його не критикували, а методично знищували. Статті самого Хвилі академік Єфремов відніс до «шаманської літератури», а організовану проти себе кампанію політичного переслідування вважав «не критикою, а повною компрометацією»³¹. У березні 1928 р., внаслідок застосування чергової продрозкладки з використанням репресій та вимерзання зернових, у південних районах УСРР були зафіксовані випадки голоду. «Отже, ні хліба, ні цукру, певне не буде. Голод у перспективі... – зазначав 20 березня Єфремов. – Може тому-то Хвиля так і напавсь на мене за «Без хліба»! Натяк побачили!.. А теперішній голод буде важче переносити, ніж голодні 1920–1921 роки»³². Інколи Хвиля намагався долучитися до соціально-економічних проблем, заклинаючи «мобілізувати сили», переглянути ціни³³.

Методи і форми запровадження політичної цензури протягом другої половини 20-х рр. вирізнялися поєднанням відкритих публічних акцій владних структур та прихованих чисток репертуару театрів, книговидавничих планів, заборон, вилучень творів опальних письменників і вчених. Таємність цензури стосувалася рукописів статей, книг, які відхиляли політцензенти НКО УСРР, а загалом агітпропвідділ ЦК

КП(б)У діяв тоді упереджувально, тобто наступально, ліквідовуючи опонентів і неблагонадійних. Він не дуже переймався у другій половині 20-х рр. очищенням книжкових полиць бібліотек від «націоналістичної літератури», позаяк тоді цей вид цензурної діяльності не мав тотального поширення, зосереджуючись на шельмуванні відомих вчених, літераторів, громадських діячів.

Агітпропвідділ ЦК КП(б)У безпосередньо впливав на культурно-освітню справу, але у 1924–1927 рр., тобто за роки керування Наркомосом УСРР О.Я. Шумським, котрий намагався позбутися прямого політичного втручання партійних органів у роботу НКО УСРР, між Хвилею і наркомом освіти не з'явилося ідеологічного тандему. Вони порізно ставилися до українізації, до культури, а головне представляли партійну і державну структуру. Державне видавництво УСРР, яке друкувало книги Хвилі, підпорядковувалося офіційно Наркомосу, здійснювало його «культурно-освітні й політико-ідеологічні завдання»³⁴. Всеукраїнське кіно-фото управління також перебувало у складі Головополітосвіти НКО УСРР – органу з виразними ознаками політичної цензури. До номенклатури НКО УСРР належали Державний науково-методологічний комітет та науково-методологічні комітети при головних управліннях НКО – соціального виховання, профосвіти та політичної освіти. Вони з'явилися у 1925 р., тобто за сприяння наркома Шумського. Управління політосвіти залишилося при Скрипнику, з яким Хвиля активно співпрацював весною 1928 р., викриваючи Волобуєва³⁵.

У 1929–1930 р. структура Наркомосу УСРР зазнала реорганізації, але залишилися підрозділи, які безпосередньо займалися цензурою: Управління політосвіти, науковими установами, Державний науково-методологічний комітет, Головний науково-педагогічний комітет, Управління в справах літератури та видавництва (Головліт). 22 червня 1930 р. Раднарком УСРР розглянув питання про реорганізацію Наркомосу УСРР, виокремивши його основні функції згідно поточних політико-економічних завдань: здійснення загальноідеологічного учбового та методичного керівництва всією системою освіти; централізоване планування діяльності всієї культурно-освітньої системи УСРР; проведення організаційного, ідеологічного, навчального і педагогічного керівництва всією системою комуністичного виховання; керування і забезпечення умов розвитку літературною і мистецькою діяльністю; організація контролю всією видавничою діяльністю; керівництво і переведення українізації всіх учбових закладів³⁶.

Основним підрозділом, котрий займався професійно цензурною діяльністю у межах повноважень НКО УСРР, було Управління в справах літератури та видавництва (Головліт). Його очолював Н. Калюжний.

Він мав досвід освітньої роботи, а також революційної діяльності, позаяк у 1903–1907 рр. поділяв політичні принципи російської соціал-демократії, перебував у партії есерів протягом 1914–1917 рр., з 1917 р. член УПСР (лівої течії), у 1918 р. боротьбист, згодом у 1921 р. пристав до КП(б)У³⁷. До 1923 р. працював у дипломатичному представництві в Австрії, Польщі, Німеччині, першим секретарем Повпредства СРСР у Празі. Знав журналістику, працював редактором. Структура Головліту була зумовлена його функціональним призначенням. Існував контрольний відділ, очолюваний П.С. Ломановим у липні 1930 р., політконтролером був О.Н. Волович, літературний відділ з штатними працівниками – політредакторами. Вони відповідали за конкретний напрямок роботи – редагування «чужоземної літератури», військової літератури, соціально-економічної.

Функції фахової і одночасно політичної цензури виконували структурні підрозділи НКО УСРР: Управління політосвітою, Управління наукою, ДНМК, Головний науково-педагогічний комітет, методкоми головних управлінь – соцвиху, профосвіти, політосвіти. На початку 1933 р. відбулася чергова реорганізація центрального апарату Наркомосу. Основною структурною одиницею став сектор, діяльність якого будувалася за функціональною ознакою. «Функціонери, – зазначалося в інструкції відповідальних працівників апарату, – що виконують декілька споріднених функцій чи об'єктів об'єднуються у функціонально-галузеві групи»³⁸. Головліт залишився, але його попередній персональний склад повністю «оновили», тому що багатьох тоді заарештували.

Глобальна модернізація, яку наприкінці 20-х рр. започаткувало сталінське керівництво, стосувалася соціально-економічних і духовних основ суспільного розвитку. За таких умов підвищувалися ідеологічні функції партійно-радянських структур, зростала активність органів політичної цензури. На початку 1930 р. зазнала реорганізації і структура апарату ЦК КП(б)У, внаслідок якої безпосереднє відношення до цензурної діяльності мали – відділ агітації і масових кампаній та культурно-пропагандистський відділ. Перший мав функції масової роботи на виробництві, а також політичної агітації, тобто організатора соцзмагання, ініціатора трудових починань, зустрічних планів тощо. Структура культпропвідділу була дещо іншою, котрий мав сектори: пропаганди ленінізму та політики партії; викладання ленінізму у вузах, втузах, технікумах; народної освіти; науки; технічної пропаганди; газетно-журнальний; культурної роботи; мистецтва; партійних посібників. Агітпропвідділ 20-х рр. таких повноважень не мав. Фактично відбулося підпорядкування партійним органам системи освіти, культури, мистецтва, науки, хоча організаційно кожна залишалася ніби самодіяльною. У

1935 р., щоб завершити питання структури системи політ цензури, замість культпропвідділу було засновано 5 відділів: агітації та пропаганди, друку та видавництва; шкіл; культурно-освітньої роботи; науки; науково-технічних винаходів та відкриттів³⁹.

Структурні підрозділи НКО УСРР та ЦК КП(б)У упродовж першої половини 30-х рр. належали організаційно до єдиної політичної системи влади, відмінності між якими були нівельовані, позаяк партійні комітети мали право безпосереднього втручання в освітні справи. Політбюро призначало номенклатуру системи освіти⁴⁰. Між наркомом освіти Скрипником та завідуючим відділом агітації, пропаганди і преси ЦК КП(б)У А.А. Хвилею, особливо у 1928–1929 рр., існував «творчий тандем». Вони долучилися до шельмування Шумського, Хвильового, Єфремова, Грушевського. Обоє входили до комісії, створеної політбюро ЦК КП(б)У, яка організувала «кампанію» проти Єфремова⁴¹. У 1929 р. їх разом відряджали на засідання виконкому Комінтерну громити КПЗУ, а коли Скрипник не з'являвся, то цю місію виконував Хвиля. Українські історики Ю. Шаповал⁴², В. Солдатенко⁴³, досліджуючи партійні архіви, висвітлюють агресивну позицію Хвилі стосовно самого Скрипника весною–влітку 1933 р., тобто після зміщення наркома. Упродовж 1930–1933 рр. (Скрипник – член політбюро ЦК КП(б)У і Хвиля – член ЦК КП(б)У) зустрічалися на з'їздах, пленумах, засіданнях політбюро. 29 лютого 1932 р. політбюро висунуло Хвилю членом редколегії з видання шеститомника творів Леніна українською мовою⁴⁴, а в травні 1932 р. – до складу комісії по вибору академіків⁴⁵. Статті і брошури Хвилі, опубліковані протягом 1930–1932 рр., тобто до призначення на посаду заступника наркома освіти, стосувалися національного питання, «інтернаціонального фронту»⁴⁶. Він перебрав на себе функції теоретика, хоча йому бракувало знань. У грудні 1931 р. на нараді, яку скликав культпропвідділ ЦК КП(б)У, Хвиля запропонував «написати дійсно більшовицьку історію Комуністичної партії України»⁴⁷, виокремлюючи себе в якості ініціатора. Спостерігалася тенденція номенклатурного змагання між Скрипником та Хвилею, а точніше між незручним і доволі авторитетним політиком та його протилежністю, підтриману центральною владою.

23 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило Хвилю першим заступником наркома освіти, тобто він став правою рукою наркома освіти В.П. Затонського. Він очолив кампанію критики політичної діяльності Скрипника. На одному з перших засідань колегії Наркомосу, яке особисто проводив В. Затонський, його перший заступник був єдиним, хто згадував «націоналістичні збочення» Скрипника⁴⁸.

---

24 квітня 1933 р. Хвиля надіслав до політбюро доповідну записку «Про стан на українському культурному фронті»⁴⁹. Вона стала своєрідною програмою політичних чисток некомуністичної інтелігенції, керівних комуністичних кадрів на Україні. В апараті НКО УСРР та на місцях розпочалася кадрова чистка: з посад звільняли всіх, хто працював з Скрипником. Відтак понад 200 осіб залишились без роботи⁵⁰. 20 травня 1933 р. на засіданні колегії слухали питання про реорганізацію Наркомосу⁵¹. Хвиля був членом комісії з питань виявлення «збочень в українізації»⁵² і долучився до реорганізації Головного репертуарного комітету.

Змістовний і термінологічний аналіз статей заступника наркома освіти Хвилі, опублікованих протягом 1933–1934 рр., дозволяє говорити про його інквізиторську роль. Він наставляв педагогів і висував вимоги перед школою стосовно викладання історії й географії⁵³, підкреслював свою безпосередню участь у кадрових чистках. «Минулого навчального року, – зазначав Хвиля 27 липня 1933 р., – ми провели велику боротьбу за очищення учительської армії від класово-ворожих елементів – петлюрівців, махновців, білогвардійців, куркульських недобитків»⁵⁴. У серпні 1933 р. Хвиля заявив, що НКО УСРР «давав завдання всім областям переглянути склад завідувачів шкіл», щоб «вигнати класово-ворожі елементи, вигнати петлюрівсько-націоналістичні елементи»⁵⁵. Його заклики про посилення «більшовицької пильності» свідчили про наступальний характер офіційної політичної цензури. Хвиля надрукував низку статей, у яких «викривав» «націоналістичні» твори М. Куліша – «Народний Малахій», М. Хвильового – «Вальдшнепи», критикував Леся Курбаса за спробу інсценізації п'єси Куліша⁵⁶, згадував про Л. Кагановича, котрий сприяв подоланню «шумськизму»⁵⁷.

Хвиля намагався реалізувати себе й на «мовному фронті». 25 квітня 1933 р. при НКО УСРР почала діяти комісія, яка займалася ревізією українського правопису Скрипника від 6 вересня 1928 р. Звіт про її роботу віддзеркалювала стаття Хвилі, опублікована у журналі «Комуністична освіта». Комісія вирішила переглянути українську наукову термінологію, «очистити її від націоналістичного мотлоху та провести певну уніфікацію технічно-наукової термінології, що існує в СРСР і є зрозумілою для широких трудящих мас»⁵⁸. Перегляду підлягали словники – ботанічний, сільськогосподарський, фізичний, математичний, фізичної географії, медичний, історичний та решта, ухвалених свого часу академічними інститутами. Терміни справді викликали певну складність, особливо для російськомовного читача. Незрозумілою була математична термінологія: «новорот» означав «період», «тяття» – «перетин», «остриця стята» – «зрізана піраміда»,

«вогнище» – «фокус». Ревізія українського правопису відбувалася «шляхом знищення штучних бар'єрів, що їх досі створювано між українською термінологією та тою, що є в російській мові і являє собою спільну для обох мов»⁵⁹. Дісталось і Скрипнику, котрий впроваджував «низку архаїчних форм та провінціалізмів, які відривали літературну мову від живої, і вбивали клин між мовами українською і російською»⁶⁰. Мета і завдання «мовної чистки» виявилися напрочуд ясними: уніфікація української наукової термінології та її максимальне наближення до російської. Хвиля використовував войовничу термінологію, яка згодом стала зразковою для органів цензури: «буржуазно-націоналістична теорія», «українські фашисти», «українські націоналістичні елементи», «український націоналізм». В іншій статті Хвиля звинувачував Скрипника у дерусифікації та форсованому здійсненні українізації⁶¹.

За редакцією Хвилі виходили книги з образотворчого мистецтва, збірники пісень⁶², які він особисто редагував. Його стиль вирізнявся політичною фразеологією, якою він досконало володів. Так, у статті про відкриття пам'ятника Шевченкові у Харкові заступник наркома освіти висловлював своє бачення монументальної пропаганди: «Пам'ятник – це не тільки виявлення пошани до певної людини. Це є політика, це є лінія в справах розвитку культури»⁶³. Хвиля використовував сполучення «поет-кріпак», «селянський революціонер», «поет-революціонер», «українське панство», «революціонер-кріпак», вибудовуючи образ революціонера-демократа з українського поета. Згадав про «націоналіста Скрипника», котрий «провалив» перший міжнародний конкурс проекту спорудження пам'ятника Шевченкові. За сприяння Хвилі у с. Головчинці Жмеринського району розпочали будівництво середньої школи на честь У. Кармелюка, котрий народився і «бунтував» у районі⁶⁴.

На XII з'їзді КП(б)У Хвиля членом ЦК партії разом з наркомом освіти В.П. Затонським⁶⁵. У 1935 р. він став також членом ЦВК УСРР. Його накази як заступника наркома освіти стосувалися забезпечення шкіл методичною літературою, викладання історії України та СРСР, підготовки підручника з нової історії колоніальних і залежних країн, правил прийому до вищих навчальних закладів, конкурсу на кращий будинок колгоспника та червоний куточок. Не маючи базової педагогічної освіти, Хвиля виконував функції політкомісара в Наркомосі, запроваджував принципи цензури в освітніх закладах, слідкував за їх дотриманням. 23 лютого 1936 р. його звільнили з НКО УСРР та призначили начальником Управління в справах мистецтв при РНК УСРР⁶⁶, адже він був директором Інституту фольклору. Брав участь у роботі ювілейного комітету з святкування 15-ої річниці заснування театру ім. Франка, залишався членом комісії з видання творів Леніна українсь-

---

кою мовою. Тоді його друкували рідко. 16 березня 1937 р. Хвилю звільнили з посади начальника управління та директора інституту⁶⁷.

Політичні репресії 1937–1938 рр., ідеологічним обґрунтуванням яких він займався протягом 30-х рр., торкнулися й Хвилі. Обставини арешту Хвилі 13 серпня 1937 р., його допиту, звинувачень та розстрілу 10 лютого 1938 р. висвітлив Ю. Шаповал⁶⁸. Виявляється, що у листопаді 1936 р. Хвилю особисто перевірили М. Єзов та Л. Каганович під час роботи 8-го надзвичайного з'їзду рад СРСР, але звернення П. Любченка до Сталіна врятувало колишнього боротьбиста Хвилю від розправи. У серпні 1937 р., етапований до Москви, він свідчив проти Любченка та інших «ексборотьбистів» у присутності самого Сталіна та деяких членів політбюро. Репресій зазнала і дружина Хвилі – Г.В. Терезанська-Гладкова, яка працювала редактором Партвидаву, а 27 жовтня 1937 р. військова колегія Верховного суду СРСР винесла їй смертний вирок⁶⁹. Трагічний фінал української партноменклатури, яка стояла біля витоків формування та функціонування системи політичної цензури – М. Попова, М. Кіллерога, А. Хвилі, Т. Тарана, І. Кулика та інших. Наприкінці серпня 1938 р. Головліт, яким свого часу опікувався Хвиля, організував вилучення книг з бібліотек, авторами яких були «вороги народу»⁷⁰. До їх списку потрапили статті і промови Хвилі, які виходили у 20–30-х рр.

Підсумовуючи науково-історичний аналіз політичної діяльності одного з високопосадовців партійно-радянських органів влади, тобто А.А. Хвилі, слід зазначити наступне: він мав великий вплив на освітньо-культурне життя суспільства, але не був креативною особистістю. Перебуваючи тривалий час на посаді головного агітпропівця України, Хвиля уособлював структуру політичної цензури, безпосередньо долучився до формування її організаційно-функціональних та політико-ідеологічних принципів, а також особисто займався їх реалізацією. Він очолив кампанію цькування Хвильового, Шумського, Волобуєва, а згодом і самого Скрипника, претендуючи на звання основного теоретика з національного питання. Упродовж 1928–1933 рр. відбулася активна політизація діяльності Наркомосу, перетворення його структурних підрозділів (Головліт тощо) у форпости відвертої ідеологічної цензури. Діяльність Хвилі на посаді заступника наркома освіти, яка тривала протягом 1933–1936 рр., мала виразні ознаки та функції політкомісара. Підрозділи НКО УСРР (управління політосвіти, науки, Головліт) та культпропвідділ ЦК КП(б)У тісно співпрацювали, вибудовуючи у такий спосіб єдину систему політичної цензури у царині освіти, науки, мистецтва.

-
- ¹ Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.
- ² Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – С. 177, 326, 480; Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років. Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.
- ³ Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга пам'яті України, 2002. – 352 с.; Марочко Василь, Хілліє Гьотц Репресовані педагоги України: жертви політичного терору 91929–1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К.: Генеза, 2005. – 308 с.
- ⁴ Білокін С. Начерк історії совєцької цензури // Масовий терор як засіб державного управління... – С. 65–74; Масненко В.В. Цензура в під радянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81–90; Ченцов В. Табу – на думку, заборона на слово: за матеріалами роботи політконтролю НК ДПУ у 20-ті рр. // 3 архівів ВЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–28; Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Україна ХХ ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 158–207; Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2001. – 20 с.; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис... докт. істор. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.
- ⁵ Хвиля (Олітнер) Андрій Ананьєвич (1898–1938) – член УПСР до червня 1919 р., згодом КП(б)У, голова губпарткому Вінниччини (1920), секретар Житомирського губкому КП(б)У та голова Сумського ревкому у 1920–1921 рр., заступник агітпропвідділу Одеського губкому КП(б)У у 1924 р. На X з'їзді КП(б)У у листопаді 1927 р. обраний членом ЦК, залишаючись ним до серпня 1937 р. Завідуючий культпропвідділом ЦК КП(б)У (1928–1933), заступник наркома освіти УСРР (1933–1936), начальник управління мистецтв при РНК УСРР (1936–1937). Заарештований 13 серпня 1937 р., засуджений до розстрілу 10 лютого 1938 р.
- ⁶ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2000. – С. 133.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – С. 334.
- ⁹ Хвиля А. Національні меншости на Україні // Коммунист. – 1926. – 7 апр., № 78.
- ¹⁰ Хвиля Андрій Антисемітизм // Комунист. – 1927. – 8, 9, 12–14 липня, № 153, 154, 156, 157, 158.
- ¹¹ Там само. – 12 липня, № 156.
- ¹² Хвиля Андрій Поширення прав місцевих органів влади // Комунист. – 1927. – 10 липня, № 155.

-
-
- ¹³ *Хвиля А.* Национальный вопрос на Украине. – Х.: Госиздат Украины, 1926. – 129 с.
- ¹⁴ *Хвиля Андрій* Про наші літературні справи (до дискусії) // *Комуніст.* – 1926. – 24, 25, 28 квітня, № 93, 94, 97.
- ¹⁵ *Хвиля Андрій* Русотяпство // *Комуніст.* – 1926. – 26 апр., № 97.
- ¹⁶ *Хвиля Андрій* Ясною дорогою // *Комуніст.* – 1927. – 15 травня, № 109.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Хвиля Андрій* Думки про «Комуніст» // *Комуніст.* – 1927. – 16 червня, № 134.
- ¹⁹ *Хвиля Андрій* Проти українського й російського націоналізму // *Комуніст.* – 1927. – 23 жовтня, № 243.
- ²⁰ *Затонський В.* Про думки тов. Хвилі // *Комуніст.* – 1928. – 11 квітня, № 108.
- ²¹ *Хвиля А.* Ларінська русотяпська «практика». Уривок із статті «Проти українського й російського націоналізму» // *Більшовик України.* – 1927. – № 11. – С. 69–75.
- ²² *Хвиля Андрій* Проти українського й російського націоналізму // Х.: Пролетарій, 1927. – 88 с.; Ясною дорогою: (Рік на літературному фронті). – Х.: Держвидав України, 1927. – 245 с.; Від ухилу у прірву: (Про «Вальдшнепи» Хвильового). – Х.: Держвидав України, 1928. – 56 с.
- ²³ *Єфремов Сергій* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 453.
- ²⁴ Там само. – С. 667.
- ²⁵ *Хвиля Андрій* Під академічним забралом // *Комуніст.* – 1928. – 23, 24, 25 вересня.
- ²⁶ *Єфремов Сергій* Зазнач. праця. – С. 670.
- ²⁷ Там само. – С. 682.
- ²⁸ *Таран Ф.* Адвокати академіка С. Єфремова // *Комуніст.* – 1928. – 17 листопада, № 264.
- ²⁹ Наукові працівники плямують антирадянський виступ академіка Єфремова // *Комуніст.* – 1928. – 30 листопада, № 278.
- ³⁰ *Єфремов Сергій.* Зазнач. праця. – С. 693.
- ³¹ Там само. – С. 704.
- ³² Там само. – С. 747.
- ³³ *Хвиля А.* Мобілізувати всі сили // *Комуніст.* – 1927. – 22 травня.
- ³⁴ Збірник чинного законодавства УСРР про народню освіту. – Х., 1927. – С. 11.
- ³⁵ *Новохатько Л.М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1998. – С. 127–140.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 242. – Арк. 27–28.
- ³⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2990. – Арк. 1–8.
- ³⁸ Там само. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 37. – Арк. 2.
- ³⁹ *Лоцицький С.В.* Зазнач. праця. – С. 134–135.
- ⁴⁰ Див.: *Виговський М.Ю.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К.: Генеза, 2005. – 308 с.

- ⁴¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 228.
- ⁴² Шаповал Ю.І. Україна 20–40-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 231.
- ⁴³ Солдатенко В.Ф. Незламний... – С. 219–220.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 205. – Арк. 131.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 236. – Арк. 96.
- ⁴⁶ Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні. – Х., 1930. – 160 с.; Інтернаціональним фронтом: (Про проблеми нацменшин) // Більшовик України. – 1931. – № 15. – С. 10–17; КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику // Там само. – 1932. – № 17–18. – С. 64–116; № 19–20. – С. 15–47.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4207. – Арк. 2–3.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 20. – Арк. 72.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6214. – Арк. 1.
- ⁵⁰ На фронті культури. – К., 1935. – С. 107.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 43. – Арк. 1–11.
- ⁵² Там само. – Спр. 3. – Арк. 18.
- ⁵³ Хвиля А. Дитина і школа // Комуніст. – 1933. – 8 червня, № 131.
- ⁵⁴ Хвиля А. Виховувати молоде комуністичне покоління // Комуніст. – 1933. – 27 липня, № 172.
- ⁵⁵ Хвиля А. По-більшовицькому зустріти новий навчальний рік // Комуніст. – 1933. – 5 серпня, № 193.
- ⁵⁶ Хвиля А. Співець українського націоналізму // Комуніст. – 1934. – 12 вересня, № 212; Лицар Малахійанського образу // Там само. – 6 жовтня, № 245.
- ⁵⁷ Хвиля А. До історії боротьби за ленінську національну політику на Україні // Комуніст. – 1933. – 17 листопада, № 277.
- ⁵⁸ Хвиля А. Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Комуністична освіта. – 1933. – № 6. – С. 16–17.
- ⁵⁹ Там само. – С. 18.
- ⁶⁰ Там само. – С. 21.
- ⁶¹ Хвиля А. Бойові завдання роботи школи // Більшовик України. – 1933. – № 11. – С. 67–78.
- ⁶² Хвиля А. Збірник народних пісень // Літературна газета. – 1935. – 6 квітня, № 15; До перебудови образотворчого фронту. – К., 1934.
- ⁶³ Хвиля А. Пролетаріат збудував пам'ятник Т.Г. Шевченкові // Соціалістична Харківщина. – 1935. – 24 березня.
- ⁶⁴ Збірник наказів НКО. № 7. Арт. 32. – К., 1936.
- ⁶⁵ Склад ЦК КП(б)У // Вісті ЦВК УСРР. – 1934. – 24 січня.
- ⁶⁶ 33 УСРР. – 1936. – № 10. – Арт. 48.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 440. – Арк. 98.
- ⁶⁸ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... – С. 223–233.
- ⁶⁹ Там само. – С. 232.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 15. – Арк. 413.